

نامهٔ ارسباران

(مجلد اول)

سیری در تاریخ اهر و ارسباران

تألیف

سید رضا آل محمد

(۱۳۵۳-۱۴۲۷ ق)

تحقیق و تعلیق

محمد الوانسان خویی

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

تهران - ۱۳۹۰

به نام آنکه جان را فکرت آموخت

این آرزوی غریبی نیست که آدمی تصور کند همزمان، بخشی از یک ملت واحده به معنای اسلامی و دینی آن و به آثار آن ملتزم باشد، و در عین حال، علائق محلی و ملی خود را حفظ کند، و آنچه را از آنها انسانی و اخلاقی و مثبت است تأیید کرده و از آن حراست کند. این که شیعیان و بسیاری از سنیان شرق اسلامی در حوزه فارسی زبان، در طول تاریخ، به رغم آن که می دانستند مبانی نوروز، نه از لحاظ علمی - به لحاظ محاسبه - و نه از لحاظ دینی، وجهی ندارد، اما با این حال، آن را به دلیل انسانی بودن پذیرفتند و به آن احترام نهادند، دلیلی جز این ندارد که چنین امری پذیرفتنی و مباح تلقی شده است. هرچند مغز خشک عرب وهابی آن را نپذیرد؛ نگرشی که مع الاسف طی دو سه دهه گذشته، به بسیاری از سنیان همین شرق اسلامی سرایت کرده و گاه حتی صورت افراطی تری هم به خود گرفته است. همین علائق وطنی است که سبب می شود بسیاری از محققان و پژوهشگران. حتی از میان عالمان دینی که عمری را در فقه و اصول صرف کرده اند، به محیط پیرامون خود و شناخت آن بستگی داشته و بخشی از عمر علمی خویش را صرف شناخت و شناساندن آن کنند. از این رو، کم نیستند دانشمندانی که درباره تاریخ و جغرافی محل زندگی خویش به تحقیق پرداخته و آثاری در این باره پدید آورده اند. این یک حس طبیعی و در عین حال معقول است که در وجود هر انسانی آشکارا حضور دارد و به لحاظ روانی هم، تأثیر خاص خود را در آرامش فرد دارد. البته دنیای جدید در این باره به بشر خسارت زده و بسیاری را از وطن خویش برای کار آواره بلاد دیگر کرده و بخشی از هویت آنان را نابوده کرده است. طی یک دو دهه

گذشته، فعالیت‌هایی در زمینه شناخت بهتر تاریخ محلی آغاز شده و آثار فراوانی پدید آمده است. این فعالیت پیش از آن هم وجود داشته و حدس آن است که همچنان آثار فراوانی از نویسندگان در تاریخ محلی در اختیار خانواده‌هاست که می‌بایست بتدریج برای چاپ آماده شود. دربارهٔ آذربایجان، منهای بحث وطن، حس صاحب این قلم چنان است که آن نقطه را وطن خویش می‌داند. دلیل آن هم این است که ایران و ایرانی به آذربایجان وابستگی و دلبستگی داشته و دارد. چاپ خاطرات مرحوم شیخ عبدالله مجتهدی و همین‌طور انتشار کتابی دربارهٔ حاج سراج انصاری تبریزی از کارهایی است که علاقهٔ خاص بنده را به آذربایجان نشان می‌دهد. وقتی صحبت از چاپ کتاب حاضر در تاریخ و جغرافیای بحثی از آن دیار شد، بر اساس همان احساس، اظهار تمایل کردم. این در حالی بود که پیش از آن نیز چندین کتاب دیگر دربارهٔ خطهٔ آذربایجان در کارنامهٔ نشر کتابخانه مجلس طی سه سال گذشته، درج شده بود. اکنون که این اثر منتشر می‌شود، برای نویسنده و مصحح از حمد آن، دوست عزیز جناب آقای الوان‌ساز، افتخاری دیگر رقم می‌خورد، چنان‌که برای کتابخانه مجلس. خداوند، همهٔ ما را از انجام هر گونه خطایی مصون دارد و بر خطاهای گذشته ما قلم عفو کشد، و توفیق خدمت بیشتر عنایت فرماید. و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.

رسول جعفریان

ریاست کتابخانه، روزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی

فهرست مطالب

پانزده	مقدمه محقق
پانزده	زیست نامه مؤلف
بیست	مقدمه مؤلف

فصل اول: جغرافیای انسانی، اقتصادی و طبیعی (۱-۵۳)

۳	موقعیت جغرافیای اهر و ارسباران
۵	نام‌های اهر
۹	آب و هوا
۱۱	کوه‌ها
۱۲	راه‌های ارتباطی
۱۴	جنگل‌ها
۱۴	اقتصاد
۱۵	معادن
۲۵	رودخانه‌ها
۲۵	۱. رودخانه اهر
۲۵	۲. رودخانه دوزال
۲۵	۳. رودخانه سلین
۲۶	۴. رودخانه ارس
۲۷	۵. رودخانه صوفی
۲۷	۶. رودخانه القنا
۲۷	۷. رودخانه کجرود

۲۸	۸. قوری چای
۲۸	۹. آجی چای
۲۸	۱۰. آب نهند
۲۸	۱۱. رودخانه اندراب
۲۹	۱۲. رودخانه اندرآباد
۲۹	چشمه‌ها و قنات
۲۹	۱. چشمه چلموردی
۲۹	۲. چشمه حاجی فضلعلی
۳۰	۳. چشمه میرعلینخان
۳۰	۴. چشمه حاجی علیمحمد
۳۰	۵. چشمه نایب ایمان
۳۰	۶. چشمه مینا بلاغی
۳۰	۷. چشمه ابواسحق
۳۱	۸. کهریز میرزا علی
۳۱	۹. کهریز کربلایی کریم
۳۱	۱۰. کهریز کربلایی سید آقا
۳۱	۱۱. کهریز پهلوی
۳۱	۱۲. کهریز چوپانها
۳۱	۱۳. کهریز قوشالار
۳۲	۱۴. چشمه چیچک بیگ
۳۲	محلات
۳۲	۱. محله آی پروزن
۳۲	۲. محله شله‌بران
۳۲	۳. محله مرده‌کتان
۳۳	۱. محله سیدلر (ساداتلو) واقع در غرب شهر
۳۳	۲. محله باغبانلو واقع در جنوب شهر
۳۳	۳. محله نخجوانلو واقع در شمال شهر
۳۳	تشکیلات اداری اهر و تاریخچه تأسیس ادارات
۳۳	پست و تلگراف و تلفن
۳۴	مالیه یا دارایی
۳۵	بهداری

شهرداری	۳۶
آمار و ثبت احوال	۳۶
سربازخانه	۳۶
ژاندارمری و شهربانی	۳۷
دادگستری و ثبت اسناد	۳۷
بانک ملی	۳۷
فرهنگ	۳۷
مدرسه علوم دینی	۳۸
تأسیس مدارس دولتی	۳۸
نمایندگان و رؤسای فرهنگ در اهر	۴۵
زبان فهلوی آذری	۴۶
زبان آذری ترکی	۵۰

فصل دوم: اماکن متبرکه

(۵۵-۸۰)

۱. امامزاده سید ابراهیم خلیل	۵۷
امامزاده شعیب	۵۸
۲. بقعه پیر حبیب الله	۵۸
۳. بقعه خانباغی	۵۸
۴. بقعه سید جبرائیل	۵۸
۵. بقعه شاه حیدر	۵۹
۶. بقعه شاه قاسم	۵۹
۷. بقعه شیخ شهاب الدین اهری	۵۹
توجه شاه عباس صفوی به بقعه شیخ شهاب الدین	۶۲
حضور شیخ بهایی در مزار شیخ شهاب الدین	۶۳
تعمیرات بقعه شیخ شهاب الدین	۶۶
۸. بقعه شیخ صالح	۶۷
۹. بقعه شیخ شمس الدین محمد انصاری	۶۷
مساجد	۶۸
۱. مسجد جامع	۶۸

۷۱	۲. مسجد ابواسحق
۷۱	۳. مسجد شیخ عماد
۷۴	۴. مسجد مگرخانه
۷۵	۵. مسجد سربازار
۷۵	۶. مسجد کبود
۷۶	۷. مسجد سید بزرگ
۷۶	۸. مسجد سفید کوچک
۷۶	۹. مسجد سفالار
۷۷	۱۰. مسجد مجتهد
۷۷	۱۱. مسجد جلفا
۷۷	۱۲. مسجد مقبره
۷۸	۱۳. مسجد دباغخانه
۷۸	۱۴. مسجد شکلی
۷۸	۱۵. مسجد حاجی معین
۷۹	۱۶. مسجد صاحب الزمان
۷۹	۱۷. مسجد سجّادیه
۷۹	۱۸. مسجد جامع خاروانا

فصل سوم: آثار و بناهای تاریخی

(۸۱ - ۱۰۷)

۸۳	بازار اهر
۸۴	برج گنبددار
۸۵	پرجمود
۸۵	پل ها
۸۵	۱. پل اهر چایی
۸۵	۲. پل کوچک چای
۸۵	۳. پل نوروز
۸۶	۴. پل تروان
۸۶	۵. پل حاج رمضان
۸۶	۶. پل خداآفرین

۸۷	تپه‌ها
۸۷	۱. تپه باستانی کرنالو
۸۷	۲. تپه روستای برمس
۸۸	۳. تپه نقاره
۸۸	۴. هاچا تپه‌سی
۸۸	۵. قره تپه
۸۸	۶. تپه روستای رواسجان
۸۸	۷. قبور باستانی سائیران
۸۹	۸. تپه مصلی
۸۹	۹. تپه آغامال
۸۹	۱۰. تپه مطلب
۸۹	۱۱. تپه لاری
۹۰	حمام‌ها
۹۰	۱. حمام بیرونی
۹۲	۲. حمام ملا قاسم
۹۳	۳. حمام آخوند
۹۳	۴. حمام بوزخانه
۹۳	۵. حمام شهرداری
۹۳	۶. حمام تازه
۹۴	۷. حمام گردشت
۹۴	قلعه‌ها
۹۴	۱. قلعه نودوز
۹۶	۲. قلعه آوارسین
۹۶	۳. قلعه پیغام
۹۶	۴. قلعه جمهور
۹۷	۵. قیز قلعه‌سی
۹۸	۶. قلعه سلسائیل
۹۸	۷. قلعه جوشین
۹۹	۸. قلعه قهقهه
۱۰۳	کاروانسراها
۱۰۳	۱. کاروانسرای شاه عباس

۱۰۳	۲. گویچه بشل
۱۰۴	عمارت طومانیاس
۱۰۴	عمارت آینه‌لو
۱۰۵	قاندوگول
۱۰۵	حصار اهر
۱۰۶	قوبول دره‌س
۱۰۶	کتیبه میخی‌سندل
۱۰۷	طاحونه‌ها

فصل چهارم: اهر و ارسباران در طول تاریخ

(۱۰۹-۲۰۶)

۱۱۱	ارسباران قبل از اسلام
۱۱۱	اورارتوها
۱۱۴	مادها
۱۱۵	هخامنشیان
۱۱۵	سلوکیان
۱۱۶	اشکانیان
۱۱۶	ساسانیان
۱۱۷	ارسباران بعد از اسلام
۱۲۰	ولایت و حکام آذربایجان بعد از قبول اسلام
۱۲۰	ولایت آذربایجان در زمان بنی‌امیه
۱۲۱	ولایت آذربایجان در زمان بنی‌عباس
۱۲۲	قیام بابک خرم‌دین
۱۵۰	سالاریان
۱۵۰	روادیان

سلجوقیان و اتابکان آذربایجان	۱۵۳
مغولان	۱۵۵
چوپانیان و آل مظفر	۱۵۹
ایلکانیان (آل جلایر)	۱۵۹
قراقویونلوها	۱۵۹
آق قویونلوها	۱۶۰
صفویه	۱۶۰
افشاریان	۱۶۲
زندیان	۱۶۲
قاجار	۱۶۳
دارالحکومه اهر	۱۶۷
پیشکاران آذربایجان در دوره قاجار	۱۶۷
مشروطیت	۱۶۹
نامه‌های بین انجمن تبریز و انجمن اهر در دوران مشروطیت	۱۶۹
پهلوی	۲۰۵

فصل پنجم: رجال و حکام قراجه‌داغ از قاجار تا آخر دوره پهلوی

(۲۴۰ - ۲۰۷)

حسام‌السلطنه سلطان مراد میرزا	۲۰۹
مصطفی خان قراجه‌داغی	۲۱۱
سلطان عبدالمجید میرزا (عین‌الدوله)	۲۱۲
تقی خان رشیدالملک	۲۱۴
ستار خان (سردار ملی)	۲۱۷
باقرخان (سالار ملی)	۲۲۰

۲۲۳	کریم خان
۲۲۳	رحیم خان چلبیانلو
۲۲۹	میرزا سلیم ایزدی
۲۳۰	میرزا ابراهیم امام جمعه
۲۳۰	حسین پاشاخان امیر بهادر
۲۳۴	رستم خان
۲۳۴	حاجی فرامرزخان
۲۳۴	امیر ارشد
۲۳۶	محمد حسین خان
۲۳۹	زین العابدین خان قیامی

اسناد و تصاویر

(۲۲۱-۲۲۷)

نمایه‌ها

(۳۶۲-۳۳۹)

۳۴۱	نامها
۳۵۳	جایها

بسم الله الرحمن الرحيم

همیشه مردانی بودند که برای عظمت اسلام و مسلمین قدم برداشتند و با تلاش‌های شبانه روزی در جهت اعتلای فرهنگ غنی و پُربار شیعه و معرفی شخصیت‌های بزرگ و نشر آثار به جا مانده از آنها تلاش نموده‌اند. یکی از افرادی که در این میان در جهت معرفی تاریخ و بزرگان منطقه اهر و ارسباران سعی فراوان نمود و آثار ارزشمندی از خود به یادگار گذاشت، عالم فرزانه مرحوم حاج سید رضا آل محمد علیه السلام است که مجموعه پنج جلدی حاضر از آثار گرانسنگ ایشان است.

زیست نامه مؤلف

حجّت الاسلام والمسلمین حاج سید رضا آل محمد فرزند مرحوم سید آقا فرزند میر جواد فرزند سید محمد نقیب‌الاشراف اهری (متوفای ۱۲۵۷ ق) فرزند آقا میر تاج‌الدین حسینی نقیب، به تاریخ ۱۳ ذی القعدة الحرام ۱۳۵۳ ق (۲۸ بهمن ماه ۱۳۱۳ ش) در شهرستان اهر و در یک خانواده اصیل که سیادت را از امام سجاد علیه السلام به ارث برده‌اند، دیده به جهان گشود. پس از سپری نمودن دوران طفولیت، در پنج سالگی به فراگیری قرآن مجید همت گماشت و در شش سالگی وارد مکتب خانه پدرش گردید و کتاب‌های وظیفه الاطفال، بدرقه الصبیان، گلستان سعدی، نصاب الصبیان، احسن المراسلات، ابواب الجنان، تاریخ معجم، تاریخ و صاف، تاریخ نادری، کلیله و دمنه و مقداری از امثله و صرف میر را از محضر ایشان فراگرفت. سپس به حوزه علمیه اهر رفت و جامع المقدمات را از اساتید فن آموخت

مدتی پس از وفات مؤلف، مجموعه تصاویر ایشان توسط استاد علی اکبر مهدی پور و سپس دست نوشته‌های وی توسط فرزند بزرگوارش جناب آقای سید مهدی آل محمد در اختیار حقیر قرار گرفت تا به تحقیق و تکمیل آنها اقدام شود. آنچه در خصوص مجموعه آثار استاد آل محمد انجام گرفته، به قرار زیر است:

۱. بازنویسی قسمت اعظم متن.
۲. رجوع به منابع و مآخذ و ارائه توضیحات لازمه در باورقی.
۳. ارائه تعدادی عکس و سند از علما، رجال و مشاهیر منطقه ارسباران که از دسترس مؤلف دور بودند و یا به آنها دست نیافته بود.
۴. گفتگو و مذاکره با برخی از شخصیت‌های علمی و فرهنگی ارسباران.
۵. سفر به برخی از شهرها، بخش‌ها و روستاهای ارسباران برای تهیه تصاویر و کسب اطلاعات بیشتر.
۶. تطبیق سال‌های قمری به شمسی و بالعکس، از سی‌دی نجوم اسلامی وابسته به دفتر آیت الله سید علی سیستانی.
۷. ارائه کتابنامه مؤلف^۱ و محقق در آخر جلد پنجم و تهیه نمایه‌های مختلف در پایان هر جلد.
۸. مؤلف در مجموعه حاضر، بیش از ۱۵۰۰ سند و عکس از بزرگان منطقه ارائه نموده که در جلدهای مربوطه ارائه شده است.
۹. همه اسناد ارائه شده توسط مؤلف، اختصاص به منطقه ارسباران نداشته و گاه‌ها اسنادی از بزرگان و مشاهیر دیگر شهرهای آذربایجان نیز در بین اسناد مشاهده می‌شود.

۱. از آنجایی که دسترسی به همه منابع مؤلف میسر نگردید، از ذکر همه آنها در کتابنامه مؤلف صرف نظر شد.

۱۰. از آنجایی که هدف مؤلف، جمع‌آوری مدارک و اسناد مربوط به پیشینیان بوده و برای اینکه دسترسی به آنها برای همه مقدور باشد، به چاپ همه آنها اقدام می‌گردد.

در پایان لازم است از همه سرورانی که اینجانب را با بذل مراحم خود، در مراحل تحقیق و نشر مجموعه آثار استاد سید رضا آل‌محمد یاری نمودند، بویژه خطیب فرزانه حاج میرزا عیسی اهری؛ که بازمینی سه جلد را بر عهده گرفته و نکات سودمندی را تذکر دادند، اسناد پُرکار و تلاشگر آقای رسول جعفریان که چاپ و نشر این مجموعه را در ردیف سلسله انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی قرار دادند، اسناد حسین دوستی به خاطر ارائه تعدادی عکس و سند از مشاهیر منطقه، امیر علی آذری، به خاطر جدیت و کمک در مراحل تحقیق و پژوهش، آقازاده بزرگوار مؤلف، سید مهدی آل محمد، به خاطر در اختیار قرار دادن اسناد و نوشتجات پدر ارجمندش و همسر فرزانه‌ام سرکار خانم کریم‌زاده که با وجود کسالت جسمی در تمام مراحل تحقیق در کنارم بودند، تشکر کنم.

در خاتمه به روح بلند مؤلف محترم سلام و درود می‌فرستم و از خداوند متعال خواهانم که او را با اجداد طاهرینش محشور گرداند.

قم، شهرک پردیسان

۱۳۹۰/۹/۹ ش

محمد الواسع خویی

حکما، عرفا، شعرا، وعاظ و سادات منطقه بوده و سعی شده از هرگونه عنوان و القاب از قبیل آیت الله و حجت الاسلام و... به جز در موارد معدودی خودداری گردد، چراکه به عقیده نگارنده، القاب و عناوین نمایانگر شخصیت علمی و معنوی افراد نبوده و آنچه نشانگر بعد علمی است، آثار علمی و اجتماعی آنان است.

۷. در خصوص سادات منطقه که در جلد چهارم آمده، لازم به ذکر است که در کنار اسناد و مدارک و اطلاعات سینه به سینه، از شجره نامه سادات مقبره خوی که توسط عالم بهر دست حاج سید ابراهیم علوی خویی (مقبره‌ای) استخراج شده، استفاده شده و توضیحات را لازمه را بر آن افزودیم. در مورد سادات روستای ارزیل و گورخیر (گل‌آخور) نیز قسمت‌های مختلفی از رساله‌ای که توسط حاج میر اسماعیل تدوین شده، نقل کرده‌ایم.

۸. همانطوری که بیان شد، چون ما نقشه ارسباران قدیم را در تحقیق خود در نظر داشتیم، بدین خاطر تعدادی از رجال که به نام ارسباران معروف نبوده را نیز، در این مجموعه آورده‌ام، نظیر مرحوم آیت الله میرزا محمد علی اردوبادی که اصالت این خاندان از اردوباد بوده و اردوباد هم روگذشته از خاک ایران و جز ارسباران قدیم بوده است.

۹. جلد پنجم نیز شامل زیست‌نامه فقها و علمای شهرهای آذربایجان و ایران بوده که سعی شده از مبالغه و تضییع حق جلوگیری گردد، چنانکه سلفه ما در جلدهای پیشین نیز چنین بوده و هیچگاه تعمدی در کار نبوده است.

۱۰. تنظیم نام شخصیت‌ها و اسم آبادی‌ها در جلدهای دوم تا پنجم بر اساس حروف الفبا صورت گرفته است.

۱۱. با تمام جدیت و کوششی که در جمع‌آوری حالات بزرگان به عمل آمد، به یقین باز هم مطالب ارائه شده، خالی از نقص و اشتباه نبوده و امید است خوانندگان محترم در صورتی که به چنین مواردی برخورد نمودند، به نگارنده تذکر دهند تا در چاپ‌های بعدی استدراک گردد.

۱۲. با وجود سعی و تلاش فراوانی که در جمع‌آوری مطالب این مجموعه به عمل آمد، متأسفانه باز هم در مواردی به تفصیلی جریانات تاریخی و شرح حال تعدادی از بزرگان منطقه دست نیافتیم، امید است این کار در آینده توسط محققین جوان و بانشاط شهرمان به طور کامل انجام گردد.

۱۳. شاید علت اصلی تدوین مجموعه حاضر، سلیقه‌های مختلفی باشد که در نگارش کتاب‌های مربوط به ارسباران مشاهده شد، چرا که هر کس از دیدگاه خود و مطابق با میلک و مرام خویش اظهار نظر نموده، حقیقتی را نادیده گرفته و یا در ضبط آن کوتاهی کرده و نظر قدرت حاکمه را لحاظ کرده‌اند.

حقیر با اعتراف به کمی بضاعت علمی و با توجه به اسناد و مدارک و گفتگوهای مفصل با صاحب نظران و اهل اطلاع، به تدوین مجموعه حاضر اقدام نموده و به مقتضای ظاهر حدیث نبوی *حب الوطن من الایمان* به قدر وسع و توانایی خود یادداشت‌های خویش را در خصوص اهر و ارسباران آماده چاپ نمودم تا بدین جهت، دین خود را نسبت به این شهر که زادگاه نگارنده و اجداد بزرگوaram می‌باشد، ادا کرده باشم.

۱۴. علام اختصاری که در این مجموعه به کار رفته، چنین است:

۱ ← درجه
ش ← شمسی
ح ← حدود
ق.م ← قبل از میلاد

۲ ← دقیق

ق ← قمری

ب.م ← بعد از میلاد

حال که تحقیق و تدوین این مجموعه آثار، به پایان رسیده از همه خوانندگان بزرگوار می‌خواهم که کاستی‌های آن را بر حقیر ببخشایند و بنده را از دعای خیر فراموش نفرمایند.

تبریز

سید رضا آل‌محمد